

ПІДСТАВИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНІСТІ ДЕРЖАВИ-АГРЕСОРА ЗА ШКОДУ, ЗАВДАНУ ФІЗИЧНИМ ТА ЮРИДИЧНИМ ОСОБАМ ВНАСЛІДОК ВІЙНИ

ЛИТВИН Наталія Анатоліївна - доктор юридичних наук, професор, професор кафедри службового та медичного права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0003-4199-1413>

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2026.1.22>

Статтю присвячено комплексному аналізу міжнародно-правових підстав відповідальності держави-агресора за шкоду, завдану фізичним і юридичним особам внаслідок війни, з акцентом на можливості трансформації «абстрактної» протиправності агресії в конкретні механізми репарацій і відновлення порушених прав. Показано, що нормативна основа відповідальності має багаторівневий характер і формується взаємодією норм «*jus ad bellum*» (заборона застосування сили та кваліфікація агресії), міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Обґрунтовано, що порушення принципу незастосування сили, закріпленого в Статуті ООН, виступає самостійною правовою підставою виникнення універсальних вторинних зобов'язань держави-порушника, включно з обов'язком повного відшкодування шкоди відповідно до Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 року, а індивідуалізований вимір втрат приватних осіб не заперечує публічно-правової природи такої відповідальності. Визначено, що міжнародне гуманітарне право забезпечує найбільш «операційний» компенсаційний канал через договірні та звичаєві норми, які прямо пов'язують порушення правил ведення війни із виникненням обов'язку репарацій за шкоду цивільному населенню та цивільним об'єктам. Доведено, що міжнародне право прав людини зберігає застосовність під час збройних конфліктів і підсилює відповідальність держави-агресора через стандарти недоговорених прав та вимогу ефективного за-

соби юридичного захисту, що включає компенсаційний компонент. Особливу увагу приділено юридико-фактичному складу відповідальності – приписуванню відповідної поведінки державі, встановленню порушеного міжнародного зобов'язання та доведенню причинно-наслідкового зв'язку між протиправним діянням і конкретною шкодою, а також практичному значенню цих підходів для формування компенсаційної архітектури України, включно з інституційними механізмами фіксації збитків.

Ключові слова: міжнародно-правова відповідальність, держава-агресор, репарації, відшкодування шкоди, збройна агресія, «*jus ad bellum*», заборона застосування сили, міжнародне гуманітарне право, міжнародне право прав людини, російсько-українська війна.

Постановка проблеми

Тривала збройна агресія Російської Федерації проти України, що набула повномасштабного характеру 24 лютого 2022 року, спричинила безпрецедентні за масштабом людські втрати та руйнування, поставивши в центр міжнародно-правових дискусій питання невідворотності відповідальності держави-агресора та обов'язку відшкодування завданої шкоди. Реалії війни на території України демонструють, що наслідки протиправного застосування сили виходять далеко за межі класичних міждержавних претензій, адже безпосередніми потерпілими є мільйони фізичних осіб, а також підприємства й інші юридичні особи, чие май-

но знищено або пошкоджено, господарська діяльність зупинена, а майнові та немайнові права – істотно порушені. Саме тому міжнародне право сьогодні стикається з практично значущим завданням – забезпечити такі підходи до відповідальності держави, які здатні трансформувати «абстрактну» незаконність агресії в конкретні механізми репарацій і відновлення порушених прав.

Міжнародне співтовариство на рівні універсальних інституцій неодноразово наголошувало на протиправності агресії, підтверджуючи фундаментальні принципи суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності України. Зокрема, Генеральна Асамблея ООН у Резолюції «Aggression against Ukraine» ES-11/1 засудила дії Російської Федерації та закликала до припинення застосування сили і виведення військ з території України [8]. Однак визнання протиправності агресії, хоч і має визначальне політико-правове значення, не вичерпує проблематики відповідальності, оскільки не відповідає на ключові для потерпілих питання: які саме міжнародно-правові норми становлять підставу відповідальності держави-агресора за індивідуалізовану шкоду, як доводиться юридичний факт порушення, а також у яких формах має реалізовуватися обов'язок відшкодування завданих втрат. Показово, що паралельно з розвитком дипломатичних і судових треків посилюється інституційне оформлення майбутньої системи компенсацій. У межах Ради Європи створено Реєстр збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України (Register of Damage for Ukraine), який акумулює заяви та докази щодо шкоди, завданої фізичним і юридичним особам, з перспективою їх подальшого розгляду. Сам факт формування такого інструменту підтверджує практичну потребу в чіткому доктринальному та нормативному визначенні підстав міжнародно-правової відповідальності держави-агресора – передусім у частині, що стосується приватних суб'єктів, які зазнали шкоди внаслідок війни.

У науці міжнародного права традиційно розрізняють дві групи підстав міжнародної відповідальності держави – правові (нормативні) та юридико-фактичні. Правові під-

стави охоплюють сукупність міжнародних зобов'язань, потенційне порушення яких здатне спричинити виникнення відповідальності. Йдеться про норми, що визначають стандарти належної поведінки держави, межі дозволеного застосування сили, обов'язки щодо захисту цивільного населення, недоторканності власності, гарантії прав людини та інші імперативи міжнародного правопорядку. Юридико-фактичні підстави, зі свого боку, становлять «матеріалізацію» відповідальності – реальне порушення відповідної норми у формі міжнародно-протиправного діяння, яке може бути доведене, атрибутоване державі та юридично кваліфіковане. Найбільш системно зазначене співвідношення нормативного й фактичного елементів відповідальності відображене у Проекті статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 року (Проект статей) [16]. Відповідно до ст. 2 цього акта міжнародно-протиправним діянням держави є поведінка, яка, по-перше, присвоюється державі згідно з міжнародним правом, і, по-друге, становить порушення міжнародного зобов'язання цієї держави. Отже, на рівні загальної конструкції відповідальності необхідно встановити два ключові компоненти: атрибуцію поведінки державі-агресору (дії органів державної влади, збройних сил, інших суб'єктів, що діють під її контролем або за її вказівками) та факт порушення міжнародного зобов'язання, релевантного до конкретної ситуації та конкретного виду шкоди. Саме в цьому контексті постає центральна для цього дослідження проблема: які норми міжнародного права утворюють правову основу міжнародно-правової відповідальності держави-агресора за шкоду, завдану фізичним та юридичним особам внаслідок війни, і яким чином юридико-фактичний склад відповідальності «підводиться» під конкретні випадки руйнування житла, знищення майна, втрати активів, порушення права на життя і здоров'я, примусового переміщення, переривання господарської діяльності та інших форм шкоди. Визначення такого кола норм не є суто теоретичною справою: від нього залежить якість доказування, вибір міжнародних та національних процедур, а також

перспективи ефективної компенсації потерпілим.

Підкреслимо, що «персоніфікація» шкоди, завданої війною, не змінює публічно-правової природи відповідальності держави: джерелом зобов'язання з відшкодування є міжнародно-протиправне діяння, а не приватний делікт у внутрішньодержавному значенні. Водночас сучасна практика дедалі виразніше демонструє тенденцію до посилення зв'язку між інститутом державної відповідальності та захистом прав людини, що дозволяє розглядати відшкодування шкоди фізичним і юридичним особам як невід'ємний елемент відновлення міжнародної законності. Саме тому у фокусі наукового аналізу перебувають не лише норми «*jus ad bellum*» (передусім заборона застосування сили), а й приписи міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, які безпосередньо визначають стандарти поведіння з цивільним населенням і цивільними об'єктами під час збройного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Стаття ґрунтується на узагальненні сучасних доктринальних підходів до міжнародно-правової відповідальності держав і застосуванні їх до проблематики репарацій за шкоду, завдану приватним особам унаслідок збройної агресії. Теоретичну основу становлять праці зарубіжних авторів у сфері кодифікації та тлумачення режиму відповідальності держав (Дж. Кроуфорд, І. Браунлі, П.-М. Дюпюї, А. Пелле та ін.) щодо структури міжнародно-протиправного діяння, приписування відповідної поведінки державі, змісту вторинних зобов'язань та принципу повного відшкодування. Окрему увагу враховано науковим підходам до компенсації шкоди жертвам збройних конфліктів і взаємодії «*jus ad bellum*», міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини (Й. Дінштейн, М. Сассолі, Л. Зегвельд, Д. Шелтон та ін.), а також позиціям універсальних інституцій і «м'якого права» щодо права на ефективний засіб юридичного захисту та репарацію. Додатково використано релевантні орієнтири міжнародної

практики та інституційної спадковості механізмів компенсацій, що дозволяє сформувати цілісне бачення підстав відповідальності держави-агресора в контексті відновлення порушених прав фізичних і юридичних осіб.

Мета статті полягає у визначенні та науковому обґрунтуванні ключових міжнародно-правових підстав відповідальності держави-агресора за шкоду, завдану фізичним і юридичним особам внаслідок війни, з акцентом на співвідношенні норм «*jus ad bellum*», міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, а також на встановленні юридико-фактичного складу відповідальності як передумови ефективних механізмів репарацій.

Виклад основного матеріалу

Порушення принципу незастосування сили. Однією з базових правових (нормативних) підстав міжнародно-правової відповідальності держави-агресора в контексті відшкодування шкоди, завданої фізичним та юридичним особам внаслідок війни, є порушення принципу незастосування сили в міжнародних відносинах. У сучасній системі міжнародного права цей принцип виконує не лише функцію «конституційного» запобіжника проти силового перегляду кордонів, а й формує фундаментальний стандарт правомірної поведінки держав, відступ від якого запускає механізм вторинних зобов'язань – припинення порушення, гарантій неповторення та репарацій.

Проблематика відшкодування збитків жертвам війни була предметом ґрунтовного опрацювання Комітету з компенсацій жертвам війни Міжнародної асоціації права (International Law Association, ILA), результатом чого стало ухвалення у 2010 році Декларації принципів міжнародного права щодо відшкодування збитків жертвам збройних конфліктів [11]. У ст. 3 Декларації закріплено підхід, відповідно до якого «первинними нормами», порушення яких здатне породжувати передбачені Декларацією вторинні права й обов'язки (зокрема право на репарації), є норми міжнародного права, застосованого під час збройного конфлікту. У коментарях до цього положення наголошується,

що до такого «права конфлікту» належать насамперед міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини, які встановлюють стандарти захисту цивільного населення, охорони цивільних об'єктів і меж допустимих методів та засобів ведення війни. Водночас у доктрині сформувалася позиція, згідно з якою порушення норм «*ius ad bellum*» (зокрема заборони агресивної війни та принципу незастосування сили) нібито не може бути прямою правовою підставою для індивідуальних вимог про компенсацію, оскільки ці норми вважаються орієнтованими переважно на захист держави як суб'єкта міжнародного права. У межах цієї ж логіки Л. Зегвельд [18], аналізуючи засоби правового захисту жертв збройних конфліктів, підкреслює, що акцент має робитися не на умовному «індивідуальному праві на мир», а на праві жертви на захист від конкретних порушень, зокрема вбивств, поранень чи незаконного руйнування майна. Попри евристичну цінність такого підходу, він не дає вичерпної відповіді на питання про те, чи може незаконне застосування сили як первинний міжнародний делікт виступати автономною нормативною підставою репарацій щодо шкоди, якої зазнали фізичні та юридичні особи.

На наш погляд, виключення порушення принципу незастосування сили з переліку правових підстав відшкодування індивідуальної шкоди є методологічно дискусійним і не повною мірою відповідає сучасній логіці міжнародно-правової відповідальності. По-перше, принцип незастосування сили є не «абстрактною політичною декларацією», а юридично обов'язковою нормою, порушення якої спричиняє міжнародну протиправність поведінки держави та породжує універсальний набір вторинних наслідків відповідальності. Згідно з Проектом статей, кожне міжнародно-протиправне діяння тягне міжнародну відповідальність держави (ст. 1), а держава зобов'язана здійснити повне відшкодування шкоди, спричиненої таким діянням (ст. 31) [16]. Отже, якщо незаконне застосування сили кваліфікується як міжнародно-протиправне діяння, то принцип повного відшкодування повинен охоплювати всі юридично релевантні наслідки

такого порушення, включно зі шкодою, яка набуває індивідуалізованого виміру через страждання та втрати конкретних осіб і суб'єктів господарювання.

По-друге, навіть якщо заборона застосування сили історично формувалася як гарантія міждержавного миру й безпеки, її практичне призначення невіддільне від охорони фундаментальних благ людини: життя, фізичної недоторканності, житла, власності, свободи пересування, можливості здійснювати підприємницьку діяльність. Це особливо очевидно на прикладі війни на території України, де наслідки агресії матеріалізуються в масових руйнуваннях цивільної інфраструктури, втраті житла та майна, зупиненні діяльності підприємств, переміщенні населення, а також інших формах шкоди, що має безпосередній індивідуальний характер. Саме тому штучне відокремлення «державного» виміру порушення заборони сили від «приватного» виміру спричинених втрат не є переконливим: у реальності агресія є юридичною причиною, яка запускає каскад порушень прав і законних інтересів приватних осіб.

По-третє, сучасний розвиток міжнародного права засвідчує посилення концепції «людиноцентричної» відповідальності, коли репарації розглядаються не тільки як міждержавний інструмент відновлення порушеної законності, а і як спосіб забезпечення ефективного засобу правового захисту для потерпілих. Відповідний підхід підтримується й універсальними стандартами ООН щодо права на засіб юридичного захисту та репарації у випадку грубих порушень прав людини і серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Зокрема, Генеральна Асамблея ООН схвалила Резолюцією 60/147 Основні принципи та керівні положення щодо права на захист та відшкодування для жертв грубих порушень міжнародного права у сфері прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права [9], які прямо розвивають ідею доступності та адекватності механізмів компенсації для потерпілих осіб.

Історія міжнародного права засвідчує еволюцію підходів до війни: від періоду, коли війна вважалася легітимним інструмен-

том вирішення спорів між державами, до сучасної моделі, у якій агресивне застосування сили прямо заборонене та тягне міжнародно-правову відповідальність. Так, ранні моделі репарацій (у тому числі передбачені мирними угодами першої половини ХХ століття) формувалися в умовах, коли війна ще не була безумовно забороненим засобом політики. Натомість із прийняттям Договору про заборону війни як засобу національної політики від 27.08.1928 р. [1] (Пакт Бріана-Келлога) розв'язання війни як інструмента вирішення спорів почало розглядатися як порушення міжнародних зобов'язань, а після Другої світової війни принцип незастосування сили було закріплено в Статуті ООН як фундамент міжнародного правопорядку. Саме ст. 2 Статуту ООН встановлює загальну заборону погрози силою або її застосування проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави [7]. У цьому контексті важливим є й Визначення агресії, затверджене Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 3314 (XXIX), де агресія визначається як застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави чи в інший спосіб, несумісний зі Статутом ООН [12]. Нормативна конструкція запропонована ГА ООН важлива не лише для міждержавної кваліфікації факту агресії, а й для доведення первинної протиправності поведінки держави-агресора, що має принципове значення в подальших процесах щодо репарацій.

Слід акцентувати увагу на тому, що Статут ООН передбачає лише два винятки, які можуть легітимувати застосування сили: колективні примусові заходи, санкціоновані Радою Безпеки ООН (зокрема в логіці ст. 42 в поєднанні зі ст. 53 Статуту), та індивідуальна чи колективна самооборона відповідно до ст. 51 Статуту ООН. Якщо застосування сили не підпадає під ці винятки, воно набуває ознак порушення «*jus ad bellum*», а в разі відповідності критеріям Резолюції 3314 – може кваліфікуватися як агресія. Щодо війни проти України, Генеральна Асамблея ООН у Резолюції ES-11/1 прямо засудила агресію та підтвердила необхідність дотримання Статуту ООН, вимагаючи Російську

Федерацію припинити застосування сили та вивести війська з території України [8]. Хоча резолюції Генеральної Асамблеї не створюють «судового» механізму відповідальності самі по собі, вони виконують важливу функцію: формують консолідовану оцінку міжнародної спільноти та підсилюють аргументацію щодо міжнародно-протиправного характеру дій держави-агресора як первинної передумови репарацій.

Показово, що в практиці міжнародних органів і договорів питання про компенсацію часто розв'язувалося без жорсткого поділу шкоди на таку, що виникла внаслідок «правомірних» чи «неправомірних» воєнних дій. Ідея, відповідно до якої агресор має нести повну фінансову відповідальність за наслідки агресії навіть у разі, якщо в межах ведення бойових дій не було доведено виходу за «право війни», відображає прагнення забезпечити дієвий баланс між нормативною заборонаю війни та реальними потребами відновлення порушених прав. У доктринальному плані це пояснюється тим, що первинний делікт агресії створює «загальний» причинно-наслідковий зв'язок між незаконним застосуванням сили та масштабною шкодою, яка є типовим і передбачуваним наслідком збройного нападу.

Додаткову аргументацію на користь застосовності принципу повного відшкодування за порушення заборони сили дає практика Міжнародного суду ООН. Так, у Справі «Військові та парамілітарні дії в Нікарагуа та проти Нікарагуа» (Нікарагуа проти Сполучених Штатів Америки) Суд констатував порушення зобов'язання щодо незастосування сили й дійшов висновку про обов'язок держави-порушника здійснити репарації за завдану шкоду [15]. Принциповим тут є те, що порушення «*jus ad bellum*» розглядається Судом як самодостатня підстава виникнення обов'язку відшкодування, тобто як первинна протиправність, яка генерує вторинний наслідок відповідальності у формі репарацій.

Варто нагадати, що з формально-юридичного погляду міжнародний механізм реалізації відповідальності за агресію традиційно має міждержавний формат (державажертва – держава-порушник). Однак це не

заперечує того, що кінцевими бенефіціарами відшкодування можуть бути фізичні та юридичні особи. Більше того, в умовах війни проти України саме наявність величезного масиву індивідуальних збитків робить суто міждержавну компенсацію недостатньою з погляду відновлення справедливості. Саме тому нині паралельно розвиваються інституційні механізми фіксації й подальшого розгляду індивідуальних вимог – зокрема шляхом створення Радою Європи Реєстру збитків, завданих агресією Російської Федерації проти України.

Отже, порушення принципу незастосування сили (ст. 2 Статуту ООН) в поєднанні з кваліфікацією агресії (Резолюція 3314) формує самостійну нормативну підставу міжнародно-правової відповідальності держави-агресора, а логіка вторинних зобов'язань відповідальності (ст.ст. 1 та 31 Проекту статей) вимагає повного відшкодування шкоди, спричиненої міжнародно-протиправним діянням. З огляду на це можна обґрунтовано стверджувати, що обов'язок держави-агресора відшкодувати шкоду, завдану фізичним та юридичним особам внаслідок війни в Україні, виникає не лише тоді, коли доведено порушення конкретних норм міжнародного гуманітарного права (Гаазьких чи Женевських конвенцій), а вже з факту незаконного застосування сили як первинного міжнародного делікту, що закономірно породжує масштабні індивідуальні втрати. У підсумку, сформований у міжнародному праві підхід дозволяє розглядати агресію як таку, що запускає міжнародну відповідальність і обов'язок репарацій у широкому сенсі – тобто охоплює як міждержавні вимоги, так і індивідуалізовані наслідки для приватних суб'єктів. Для України це має не лише теоретичне, а й виразно практичне значення: правильна юридична кваліфікація порушення заборони сили та агресії впливає на дизайн компенсаційних механізмів, стандарти доказування причинно-наслідкового зв'язку та перспективи реального відшкодування шкоди мільйонам потерпілих.

Порушення міжнародного гуманітарного права. Поряд із порушенням заборони застосування сили, самостійною та більш «операційною» правовою підставою між-

народно-правової відповідальності держави-агресора за шкоду, завдану фізичним і юридичним особам внаслідок війни, виступає порушення норм міжнародного гуманітарного права (МГП). У межах МГП відповідальність держави за дії її збройних сил і інших осіб, поведінка яких атрибутується державі, набуває чітко вираженого компенсаційного виміру: порушення правил ведення війни та захисту цивільних осіб і об'єктів породжує обов'язок здійснити репарацію за завдані втрати.

Нормативний «каркас» такого обов'язку сформульований у класичних договірних джерелах МГП. Так, ст. 3 IV Гаазької конвенції від 18.10.1907 р. передбачає, що воююча сторона, яка порушує норми зазначеного Положення, підлягає відповідальності у формі відшкодування збитків, якщо для цього є підстави. Вона є відповідальною за всі дії, вчинені особами, які входять до складу її збройних сил [5]. Аналогічна за змістом норма закріплена у ст. 91 Додаткового протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977 р. [2]. У системному зв'язку ці положення формують традиційну для МГП модель: протиправна поведінка у ході збройного конфлікту не лише засуджується, а й «конвертується» у юридичний обов'язок відшкодувати наслідки порушення. Ключовим є те, що дія норм МГП не залежить від правомірності чи неправомірності самого застосування сили за нормами «*ius ad bellum*». Відповідно до ст. 2 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. [3] їх приписи застосовуються до «всіх випадків оголошеної війни чи будь-якого іншого збройного конфлікту», що виникає між двома чи більше державами, навіть якщо стан війни не визнається однією з них; крім того, вони поширюються і на випадки часткової або повної окупації. Отже, у війні проти України «порогом» застосування МГП виступає сам факт міжнародного збройного конфлікту, а не юридична оцінка його причин чи заявлена позиція сторін. Саме тому порушення правил захисту цивільних осіб, цивільних об'єктів або обмежень методів і засобів ве-

дення війни має значення як самостійний делікт, що породжує міжнародно-правову відповідальність незалежно від того, чи кваліфікується застосування сили як агресія. Цей висновок є принципово важливим і для відповіді на питання, чи підлягає відшкодуванню шкода, завдана цивільним особам у контексті «законного застосування сили», наприклад – у випадках операцій, санкціонованих Радою Безпеки ООН. Типовим прикладом є операція «Буря в пустелі», що ґрунтувалася на Резолюції Ради Безпеки ООН 678 [13], яка уповноважила держави-члени використовувати «усі необхідні засоби» для реалізації попередніх резолюцій і відновлення миру та безпеки в регіоні. Проте навіть за наявності такого мандата правомірність застосування сили за Статутом ООН не усуває обов'язку дотримання МГП. Відтак, якщо під час санкціонованої операції допущено порушення Женевських або Гаазьких норм, відповідальна держава має юридичний обов'язок відшкодувати спричинену таким порушенням шкоду.

Водночас для коректного застосування компенсаційної логіки МГП варто враховувати, що обов'язок «сплатити компенсацію» не означає автоматичної відповідальності за будь-які негативні наслідки війни як такі. Уже сама формула «якщо цього вимагає випадок» у ст. 91 Протоколу I вказує, що не кожне заподіяння шкоди під час бойових дій трансформується в компенсаційний обов'язок, а лише таке, що має характер порушення норм МГП та перебуває з ним у юридично значущому причинно-наслідковому зв'язку. Це дозволяє розмежувати: правомірну супутню шкоду, яка може настати в межах дозволених МГП атак за умови дотримання принципів розрізнення та пропорційності, та шкоду як наслідок порушення МГП, що і створює підставу міжнародно-правової відповідальності й вимоги репарацій. Зазначене розуміння підтверджується і звичаєвими нормами. Так, норма 150 Зводу звичаєвих норм міжнародного гуманітарного права Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) відзначає, що держава, відповідальна за порушення міжнародного гуманітарного права, повинна в повній мірі відшкодувати завдану шкоду [4]. Наявність

цієї норми має особливе значення в контексті війни проти України, оскільки вона закріплює компенсаційний наслідок порушення МГП як загальний стандарт і водночас підтримує аргументацію про неприпустимість «нормативної безкарності» за шкоду, спричинену цивільним особам і майну внаслідок протиправних дій під час конфлікту.

Практичний вимір аналізованої нами підстави міжнародної відповідальності проявляється в тому, що МГП охоплює захист не лише фізичних осіб як таких, а й цивільного майна та економічної бази існування осіб. Знищення житла, пошкодження цивільної інфраструктури, втрата активів підприємств, руйнування виробничих потужностей або складів – усе це у війні на території України формує масштабний масив збитків, релевантних не тільки для громадян, а й для юридичних осіб. Саме тому порушення МГП здатне слугувати правовою підставою для компенсації в найбільш «доказовому» форматі: через фіксацію конкретного порушення (наприклад, атаки на цивільний об'єкт або невжиття запобіжних заходів) і обчислення майнових наслідків цього порушення.

Отже, порушення міжнародного гуманітарного права становить одну з ключових нормативних підстав міжнародно-правової відповідальності держави-агресора за шкоду, завдану фізичним та юридичним особам внаслідок війни. Поєднання договірних положень (IV Гаазька конвенція, Протокол I) та звичаєвих стандартів (норма 150 Зводу звичаєвих норм) дозволяє стверджувати: там, де шкода є наслідком порушення МГП, виникає обов'язок повної репарації, незалежно від політико-правових дискусій щодо легітимності застосування сили в ширшому сенсі.

Порушення норм міжнародного права прав людини. Наступною підставою міжнародно-правової відповідальності держави-агресора за шкоду, завдану фізичним і юридичним особам внаслідок війни, виступає порушення прав людини за міжнародним правом, яке здатне забезпечити додатковий – а в певних ситуаціях і первинний – юридичний «канал» для встановлення відповідальності та формування обов'язку відшкодуван-

ня шкоди, особливо в тих випадках, коли йдеться про посягання на базові, невід'ємні права особи, а також про відсутність ефективного засобу правового захисту на національному рівні.

У сучасній доктрині міжнародного права тривалий час дискусійним залишалося питання: чи можливе відшкодування шкоди цивільним особам у ситуаціях, коли збройна сила застосовується правомірно за правилами «*ius ad bellum*» та за умови, що сторона конфлікту формально не порушує конкретних норм МГП. У науковій літературі інколи висловлювалася ідея, що навіть за відсутності порушення МГП держава може нести так звану «об'єктивну» (строгу) відповідальність за сам факт заподіяння шкоди цивільним. Втім, така аргументація потребує особливої обережності, оскільки інститут об'єктивної відповідальності має в міжнародному праві специфічну природу та прив'язаний до чітко визначених нормативних передумов.

Об'єктивна відповідальність як правова конструкція найбільш послідовно розвинута у сфері правомірної діяльності, пов'язаної з підвищеним ризиком, коли міжнародні договори прямо встановлюють обов'язок компенсації незалежно від вини та протиправності як такої (наприклад, у сегменті космічної діяльності чи цивільної ядерної відповідальності). У цих випадках відповідальність постає не як наслідок порушення заборони, а як наслідок міжнародно-правового розподілу ризиків: держави погоджуються, що тягар шкоди має покладатися на суб'єкта, який ініціює або контролює небезпечну діяльність, навіть якщо та формально не є неправомірною. Принципово, однак, що такий режим відповідальності не є «презумпцією», яка автоматично переноситься на будь-яку сферу – навпаки, він виникає лише там, де існує чітка міжнародно-правова норма, що прямо передбачає відповідний обов'язок компенсації. Саме тому твердження про існування загального міжнародно-правового правила, яке встановлювало б строгу (об'єктивну) відповідальність за правомірні воєнні операції, виглядає недостатньо обґрунтованим. Держави до сьогодні не уклали універсального договору, який би запроваджував компенсаційний режим «без

протиправності» на випадок правомірного застосування сили, а міжнародна практика не демонструє усталеної звичаєвої норми такого змісту. У результаті більш переконливою видається інша лінія аргументації: відповідальність і обов'язок відшкодування виникають тоді, коли в діях держави наявне порушення конкретного міжнародного зобов'язання, і одним із ключових джерел таких зобов'язань є саме міжнародне право прав людини.

1. Застосовність прав людини за міжнародним правом під час збройних конфліктів.

Нормативна особливість міжнародного права прав людини полягає в тому, що воно не «зникає» з початком війни. Навпаки, у міжнародних документах і практиці міжнародних інституцій послідовно підкреслюється, що основні права людини мають поважатися і під час збройного конфлікту. Зокрема, Генеральна Асамблея ООН у Резолюції 2675 (XXV) «Основні принципи захисту цивільного населення в період збройних конфліктів» [10] закріпила орієнтир, відповідно до якого в ході воєнних дій мають вживатися всі можливі заходи, щоб убезпечувати цивільне населення від лиха війни. Одночасно Рада Безпеки ООН у Резолюції 237 (1967) [17] у преамбулі прямо наголосила, що «сутнісні та невід'ємні права людини» повинні поважатися навіть за умов війни.

Підхід щодо застосовності прав людини в збройному конфлікті підтриманий і в практиці Міжнародного суду ООН. У Консультативному висновку щодо законності застосування або погрози застосування ядерної зброї від 08.07.1996 р. [14] Міжнародний суд підтвердив, що правозахисні договори продовжують застосовуватися під час війни, хоча зміст окремих гарантій (зокрема права на життя) має оцінюватися з урахуванням спеціальних норм МГП як «*lex specialis*». У цьому полягає принципова методологічна рамка: МГП і право прав людини не виключають одне одного, а взаємодіють у режимі взаємодоповнення, де МГП конкретизує критерії допустимої сили в бойовому середовищі, а право прав людини зміцнює стандарти захисту в ситуаціях контролю над особою, окупації, інтернування, доступу до

правосуддя та ефективного засобу захисту. Для війни на території України така конструкція має фундаментальне значення. У сучасному конфлікті значна частина шкоди приватним особам зумовлена не лише власне кінетичними діями на полі бою, а й практиками контролю територій і населення, функціонуванням режимів окупаційної влади, утриманням цивільних осіб, примусовим переміщенням, обмеженням свободи вираження поглядів, доступу до медичної допомоги тощо. Саме ці сегменти правовідносин є «природною» сферою застосування міжнародного права прав людини, де компенсаційна складова відповідальності має найбільш виразний характер.

2. Дерогації в надзвичайних ситуаціях і «невід'ємне ядро» прав.

Суттєвим елементом аналізу є те, що більшість універсальних і регіональних договорів про права людини допускають дерогації (відступи) від окремих зобов'язань у разі війни чи іншої надзвичайної загрози. Однак дерогаційний механізм не створює «правового вакууму»: він, по-перше, обмежений вимогами необхідності та пропорційності, а по-друге – не поширюється на так зване невід'ємне (недероговане) ядро прав, від яких держава не може відступати за жодних обставин. Так, ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. [6] визначає перелік прав, дерогація від яких заборонена: серед них право на життя, заборона катувань, заборона рабства, принцип законності в кримінальному праві, визнання правосуб'єктності та свобода думки, совісті й релігії. Тобто навіть у воєнний час держава не отримує «карт-бланш» на поведінку, що посягає на базові, абсолютні гарантії, і будь-які практики, пов'язані з позасудовими стратами, тортурами, нелюдським поводженням чи насильницькими зникненнями, з позицій міжнародного права мають кваліфікуватися як порушення невід'ємних прав, що запускає механізми відповідальності та обов'язку відшкодування.

3. Компенсаційний потенціал міжнародного права прав людини.

Право прав людини важливе не лише як «каталог прав», а і як юридичний меха-

нізм наслідків, оскільки в його структурі міститься вимога забезпечити ефективний засіб правового захисту й відновлення порушених прав. У практичному плані це означає: коли внаслідок поведінки держави порушено права людини, держава повинна не лише припинити порушення, а й забезпечити належну форму репарації, яка може включати компенсацію майнової й немайнової шкоди, реабілітацію, сатисфакцію та гарантії неповторення. У цьому аспекті право прав людини «підсилює» загальну модель відповідальності держав, сформульовану в Проекті статей, де обов'язок повного відшкодування є загальним наслідком міжнародно-протиправного діяння. Застосування такого підходу до війни в Україні є особливо виправданим у тих ситуаціях, де шкода спричинена поза контекстом безпосередніх бойових зіткнень або де поведінка держави-агресора пов'язана з практиками, які у своїй суті є правозахисними порушеннями: незаконні затримання цивільних, катування, сексуальне насильство, примусові зникнення, обмеження свободи пересування й виїзду, утиски свободи вираження поглядів в окупації тощо. Згідно з тематичними матеріалами Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ), у контексті російської окупації та утримання цивільних осіб фіксуються тривожні патерни катувань, жорстокого поводження та системних порушень щодо цивільних затриманих. Такі дії не можуть бути виправдані ані дерогаціями, ані посиленням на «воєнну необхідність», оскільки вони торкаються недерогованих гарантій та мають характер грубих порушень міжнародних стандартів.

Отже, якщо уявити гіпотетичну ситуацію, коли держава в ході правомірної операції не порушила формальних правил МГП у частині ведення бойових дій, але водночас завдала шкоди цивільним через практики, що підпадають під заборону катувань, довірливих позбавлень свободи тощо, саме міжнародне право прав людини виступатиме нормативною підставою відповідальності, а порушення невід'ємних прав формуватиме обов'язок відшкодування. У реальності ж війни на території України зазначений механізм має не абстрактний, а прикладний ха-

ракти, адже міжнародні інституції та правозахисні структури документують випадки поводження з цивільними, які за своїм змістом виходять далеко за межі допустимого навіть у «надзвичайних» умовах.

4. Взаємодоповнюваність МГП і міжнародного права прав людини.

Методологічно важливо уникати уявлення, ніби міжнародне гуманітарне право та міжнародне право прав людини конкурують між собою або створюють нормативні «колізії». Навпаки, у сучасній моделі вони функціонують як два рівні правового захисту, що охоплюють різні виміри однієї реальності. МГП забезпечує спеціальні правила поведінки під час ведення бойових дій, встановлюючи принципи розрізнення, пропорційності, заборону невибіркових атак і захист цивільних осіб. Право прав людини, зі свого боку, забезпечує стандарти, які мають вирішальне значення в ситуаціях контролю над територією та населенням, у сфері поводження із затриманими, гарантій справедливого суду, недискримінації та ефективного засобу правового захисту. Для війни проти України ця взаємодоповнюваність означає, що шкода приватним особам може мати різні юридичні «точки входу» у механізм відповідальності: в одних випадках ключовим буде доведення порушення МГП (наприклад, атак на цивільні об'єкти), в інших – порушення прав людини (наприклад, катування цивільних у місцях тримання), а в багатьох ситуаціях відбувається накладання обох режимів, що підсилює аргументацію щодо протиправності та обов'язку компенсації.

Отже, міжнародне право прав людини формує вагомий нормативний підставу міжнародно-правової відповідальності держави-агресора за шкоду, завдану фізичним і юридичним особам внаслідок війни. Його особливість полягає в тому, що воно застосовується під час збройного конфлікту; містить «невід'ємне ядро» прав, від яких не допускається відступ; закладає орієнтир на ефективний засіб правового захисту, що логічно включає компенсаційний компонент. Для України це має принципове практичне значення: юридично обґрунтувати репараційні вимоги потерпілих не лише через порушен-

ня МГП, а й через порушення невід'ємних прав людини, які, як свідчать матеріали УВКПЛ, набули системного характеру у зв'язку з агресією та окупацією значної частини територій країни.

Висновки

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що міжнародно-правова відповідальність держави-агресора за шкоду, завдану фізичним і юридичним особам внаслідок війни, має багаторівневу нормативну основу й не зводиться до одного «каналу» правового регулювання. Порушення принципу незастосування сили, закріпленого в Статуті ООН, утворює первинний міжнародний делікт, який запускає універсальний механізм вторинних зобов'язань відповідальності – зокрема обов'язок повного відшкодування завданої шкоди. Водночас спеціальні режими міжнародного права прав людини конкретизують обсяг правової охорони під час збройного конфлікту, визначають стандарти захисту цивільного населення й цивільних об'єктів, а також формують самостійну підставу для репарацій у разі доведення відповідних порушень. Така взаємодоповнюваність норм «*ius ad bellum*», МГП і права прав людини дозволяє комплексно кваліфікувати протиправні дії держави-агресора та охопити як публічно-правовий вимір порушення міжнародної законності, так і конкретні індивідуалізовані наслідки для потерпілих. У контексті війни проти України зазначені підходи набувають не лише теоретичного, а й виразно прикладного значення, оскільки масштаб руйнувань і втрат об'єктивно вимагає переходу від декларативного засудження агресії до процедурно забезпечених механізмів репарацій. Правова перспектива ефективного відшкодування пов'язана насамперед із належним встановленням юридико-фактичного складу відповідальності – приписуванням відповідної поведінки державі-агресору, кваліфікацією порушених міжнародних зобов'язань та доведенням причинно-наслідкового зв'язку між протиправними діями і конкретною шкодою, завданою фізичним та юридич-

ним особам. Саме тому подальший розвиток компенсаційної архітектури (включно з інституціями фіксації збитків і процедурним дизайном майбутнього механізму виплат) повинен спиратися на узгоджену доктринальну позицію щодо підстав відповідальності держави-агресора та пріоритетності повного й ефективного відновлення порушених прав потерпілих.

Література

1. Договір про заборону війни як засобу національної політики від 27.08.1928 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text (дата звернення: 25.01.2026)

2. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 08.06.1977 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 25.01.2026)

3. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 25.01.2026)

4. Звичаєві норми міжнародного гуманітарного права / передм. Т. Р. Короткий, Є. В. Лук'янченко; вступ. стаття М. М. Гнатівський. Одеса: Фенікс, 2017. 40 с.

5. IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі від 18.10.1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 25.01.2026)

6. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 25.01.2026)

7. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text (дата звернення: 25.01.2026)

8. Aggression against Ukraine: Resolution A/RES/ES-11/1. URL: <https://digitallibrary.un.org/record/3965290?ln=ru&v=pdf> (дата звернення: 25.01.2026)

9. Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law: Resolution adopted by the General Assembly on 16 December 2005 № 60/147. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/2021-08/N0549642.pdf?utm_source=.com (дата звернення: 25.01.2026)

10. Basic Principles for the Protection of Civilian Populations in Armed Conflicts: Resolution 2675 (XXV). URL: https://docs.un.org/en/A/RES/2675%28XXV%29?utm_source=.com (дата звернення: 25.01.2026)

11. Declaration of International Law Principles on Reparation for Victims of Armed Conflict (Substantive Issues). URL: https://www.ila-hq.org/en_GB/documents/conference-resolution-the-hague-2010-english (дата звернення: 25.01.2026)

12. Definition of Aggression: UNGA Resolution 3314 (XXIX). URL: <https://www.legal-tools.org/doc/752c30> (дата звернення: 25.01.2026)

13. Iraq-Kuwait: Resolution S/RES/678 (1990). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/102245?ln=ru> (дата звернення: 25.01.2026)

14. Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons – Advisory Opinion of 8 July 1996. International Court of Justice. URL: <https://www.worldlii.org/int/cases/ICJ/1996/3.html> (дата звернення: 25.01.2026)

15. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). URL: https://www.icj-cij.org/case/70?utm_source=.com (дата звернення: 25.01.2026)

16. Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. URL: <https://www.trans-lex.org/790600> (дата звернення: 25.01.2026)

17. S/RES/237(1967). URL: [https://docs.un.org/S/RES/237\(1967\)](https://docs.un.org/S/RES/237(1967)) (дата звернення: 25.01.2026)

18. Zegveld L. Remedies for victims of violations of international humanitarian law. *International Review of the Red Cross*, 2003. Vol. 85. No 851. P. 497 – 527.

SUMMARY

The article is devoted to a comprehensive analysis of the international legal grounds for the aggressor state's liability for damage caused to individuals and legal entities as a result of war; with an emphasis on the possibility of transforming the «abstract» illegality of aggression into specific mechanisms for reparations and restoration of violated rights. It is shown that the normative basis of liability is multi-level and is formed by the interaction of the norms of jus ad bellum (prohibition of the use of force and qualification of aggression), international humanitarian law, and international human rights law. It is substantiated that the violation of the principle of non-use of force enshrined in the UN Charter is an independent legal basis for the emergence of universal secondary obligations of the violating state, including the obligation to fully compensate for damage in accordance with the 2001 Draft Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, and that the individualized measurement of losses suffered by private individuals does not negate the public law nature of such responsibility. It has been determined that international humanitarian

law provides the most «operational» channel for compensation through contractual and customary norms that directly link violations of the rules of war with the obligation to provide reparations for damage to the civilian population and civilian objects. It has been proven that international human rights law remains applicable during armed conflicts and strengthens the responsibility of the aggressor state through standards of non-derogable rights and the requirement for an effective remedy, which includes a compensation component. Particular attention is paid to the legal and factual composition of responsibility – attributing the relevant conduct to the state, establishing the violated international obligation, and proving the causal link between the unlawful act and the specific damage, as well as the practical significance of these approaches for the formation of Ukraine's compensation architecture, including institutional mechanisms for recording damages.

Keywords: international legal responsibility, aggressor state, reparations, compensation for damages, armed aggression, jus ad bellum, prohibition of the use of force, international humanitarian law, international human rights law, Russian-Ukrainian war.